

Grünstein Berta

Életrajz

Grünstein Berta Marosvásárhelyen él, közel a zsinagógához, egy kétszobás lakásban, amely amióta csak vissza tud emlékezni, ugyanazokkal a régi bútorokkal van berendezve. Az ágya felett a falon az eküvői képe van kitéve, a többi falon pedig gobelinképek, egyeseket ő maga varrt, és van egypár zsidó témájú kép is, melyeket a férje kapott ajándékba. A szekrények vitrinjeiben sok apróság van, mindegyikről tudja, kitől kapták ajándékba. Életük szorosan összefonódott a zsidó hitközségi élettel, több mind hatvan éven keresztül voltak aktív tagjai. Legkedvesebb emlékei a hitközségnél rendezett ünnepi asztalok előkészítéséhez fűződnek. Az interjú alatt láthatóan felélénkült, ahányszor az ünnepi asztalokról esett szó, és pontosan részletezte a különböző recepteket. Az utóbbi időben már nem jár ki a házából, és már nem tudja segítség nélkül fenntartani a háztartását.

Apai nagyapám, Jäger Dávid valahonnan Máramarosból jött Szeretfalvára. [Szeretfalva – kisközség volt Beszterce-Naszód vm.-ben, 1910-ben 400 román és német lakossal. Trianon után Romániához került (Sărațel). Máramarosszigettől 146 km-re van, délre. – A szerk.]. Úgy tudom, hogy gabonakereskedő volt, és fiatalon meghalt. Nem tudom, mikor született, csak azt tudom, hogy amikor meghalt [1915-ben], apám tizennégy éves volt, ő lett a családfenntartó, és emiatt nem is volt katona. Nagymamám, Jäger Leni, született Lázár, a zsidó neve Lée volt. Dés melletti származású volt, a szülei nem tudom, mivel foglalkoztak, de úgy tudom, hogy volt üzletük. A nagyszüleim házasságuk után jöttek Máramarosból Szeretfalvára, és itt született négy gyerekük. Apám, Jäger Jozsif 1901-ben született, ő volt a legnagyobbik. Következett Jäger Mojse, aki 1903-ban született. Utána – nem tudom hány év különbségre – következett a harmadik testvér, a nevére már nem emlékszem, az meghalt otthon, Szeretfalván, 1944 előtt. Volt már felesége, gyereke nem volt. Jäger Smil volt a legkisebb, nem tudom, mikor született.

Jäger Mojse mészáros volt. Az első feleségével – nem tudom, hogy hívták – volt öt lányuk, a legnagyobbikat Eszternek hívták. Eldeportálták őket, és Auschwitzban haltak meg. Mojse a háború után elvett egy Helén nevű nőt, a lánynevét nem tudom, és azzal volt egy fia. Szeretfalván laktak, és együtt mentek ki Smillel [öcs] 1957-ben Izraelbe, mikor volt a nagy [kí]vándorlás [lásd: kivándorlási hullámok Romániából]. Mojse nagyon beteg volt, ő halt meg először, az 1960-as években, és utána Helén, a második felesége.

Smil nem tudom, mivel foglalkozott, a feleségét Malkának hívták, és Szászrégenben laktak. Két fia volt. Az egyik Dávid, ő meghalt Izraelben negyvennyolc évesen, a másikat nem tudom, hogy hívják, de még megvan Izraelben. Apám is már beteg volt, és azt mondja: „Ha meggyógyulok, elviszel, hogy megnézzem Smilt?” Mondom „Igen.” S akkor azt mondta az uram, mikor apám jobban lett: „Menjél, megígérted. Valami történik apáddal, lelkifurdalásod lesz.” És akkor elmentünk 1969-ben Smilhez, akkor ő már beteg volt, és meglátogattuk. Helén, a Mojse felesége is ott volt. Azóta Smil fia az unokájával volt itt látogatóban. Malka 1960-ban halt meg, Smil az 1970-s években.

Jäger nagytata 1914-ben halt meg, négy kicsi gyerek maradt utána. Szeretfalván van eltemetve, csak hogy nem a temetőben, hanem nagyanyám egyik testvérének a kertjében, sírkő felirattal,

mindennel. Nem tudom, hogy miért nincs a zsidó temetőbe eltemetve, de apám, tudom, mindig elment ünnepek előtt oda, a sírhoz. Én is jártam ott.

Nagyanyám nem ment többet férjhez. Nagy gyümölcsöskertjük volt a főút mellett, állatokat tartott, lovakat is. Szolgálója nem volt, a fiai segítettek, főleg apám, mert ő volt a legnagyobbik, és vigyázott a többiekre is. Szekeret tartottak, és a gabonát vitték a vásárba. Amikor megnősültek a fiai, nagyanyám a földet szétosztotta, a kertből adott házhelyet mindegyiknek, ez az első világháború után volt. Az apámé volt az első ház, mert ő volt a nagyobbik, utána a másiké, így következett egymás után a négy testvérnek a háza. Léni nagymamának a háza a végében volt a kertnek, gyenge ház volt, arra visszaemlékszem, de a gyerekeinek már szép házuk volt.

Nagymama a deportálás előtt, 1942-ben vagy 1943-ban halt meg, idős volt, de hány éves, nem tudom. Ő már a Szeretfalvi zsidó temetőben van eltemetve, s Fajge testvérem is és a többi rokon is, aki meghalt. Volt Szeretfalván egy nagy temető, ami most is létezik.

Az édesapámat Jäger Jozsifnak hívták, 1901-ben született Szeretfalván. Nem tudom, milyen iskolát végzett, mert tizennégy éves volt, mikor az apja fiatalon meghalt, és ő lett a családfenntartó. Nem tudom, milyen körülmények között ismerkedett meg édesapám anyámmal, de szerelmi házasság volt. Az édesanyámat Jäger Szerénának hívták, született Rosenfeld. Anyámék Herinából származtak, ez egypár kilométerre van Szeretfalutól, és vagy tizenöt kilométerre van Besztercétől [*Herina a helység román neve, magyar neve Harina, 4 km-re van Szeretfalvától, 14 km-re Besztercétől. Kisközség volt Beszterce-Naszód vm.-ben, 1891-ben 800, 1910-ben 1000 főnyi német és román lakossal. Trianon után Romániához került. – A szerk.*], de szegényebbek voltak, mint apámék. Jäger nagyanyám, habár özvegy volt, mégis jómódú volt, és nem akarta anyámat feleségül apámnak, úgyhogy apám pénzt adott Rosenfeld nagyanyámnak, hogy tudjon hozományt venni. 1923-ban esküdtek meg.

Az anyai nagyapámat Rosenfeld Józsefnek hívták, és az 1880-as években született. Úgy tudom, hogy nagytata s nagymama is Herinából valók voltak, ez egy szász falu. Nagytatáék, úgy tudom, hárman voltak testvérek, de nem tudom, mikor születtek. Nagyapám egy nagyon gazdag családból való volt, de a testvérek kijátszották, úgy, hogy maguk közt elosztottak mindent, a földet. Azt már nem tudom, hogy miért történt így, de emiatt nagyapám szegény maradt.

Rosenfeld Dávid volt az egyik testvér, nagyon gazdag volt, még cséplőgépe is volt, és Herinán laktak. A feleséget nem tudom, hogy hívták, volt két fiuk. Amire én visszaemlékszem, az az, hogy az egyik fia volt egyetemen is. Deportálva voltak mindnyájan, de csak az egyik fiú tért vissza, és az 1950-es években kivándorolt Izraelbe. A másik testvér Rosenfeld Jenkel, ő is nagyon gazdag volt. Meg volt nősülve, és volt egy lánya. Az is már férjhez volt menve, és egy gyereke volt, mikor eldeportálták mindnyájukat, és ott is haltak meg.

Rosenfeld Hendl nagymamának a lányneve Blatt volt, és ötön voltak testvérek. Csak az egyik testvéréről tudok, mert azt Grünstein Bertának hívták, és az uramnak volt az anyja. Egy húsvétkor [Pészah] történt, még gyermek voltam, mikor az uramnak az anyja nagyanyámnak mondta, hogy engedjenek oda húsvétra. Elmentem, de az uramat nem akkor ismertem meg, neki akkor már családja volt, annak idején nekem az öccse, Mihály udvarolt.

A Rosenfeld nagyszülők ugyancsak gabonakereskedelemmel foglalkoztak, hát végül is a zsidók mind kereskedelemmel foglalkoztak, de [*a nagyszülők*] szegényebbek voltak. A herinai házuk háromszoba-konyhás ház volt, nem volt cselédjük. Mikor jöttek pénteken a vásárból, megálltak nálunk, s anyám várta ott étellel és palacsintával. Rosenfeld nagytata vallásos volt, de nem volt szakállas, nagymama parókát viselt, mind azt viseltek, még anyám is parókás volt. Herinán nagyobb templom volt, mint Sărățelon, mert több zsidó volt. Sakter is volt, és a templom mellett a zsidó fürdő [lásd: mikve], Sărățelban nem volt, oda mentek, Herinára.

Nagyapám a tizennégyes háborúban Oroszországba volt elvive, és ott volt, nem tudom, hány évig fogságban. Betegen jött onnan haza. Én még kicsi voltam, mikor meghalt, de emlékszek rá, sokszor voltam náluk. Pont egy húsvét előtt történt. Nagytatáéknak is volt lovuk, szekerük, s nem tudom, hova akart menni. S bement az istállóba, azt mondta: „Olyan rosszul vagyok, ejsze a szédert én nem érem el.” Nem is érte el, mert ledőlt, és meghalt. Az 1930-as években volt. Én azt hiszem, a szívével halt meg, idős volt már.

Nagyszüleimnek, úgy tudom, hat gyerekük volt. Édesanyám, Rosenfeld Szeréna 1903-ban született Herinán, Beszterce megyében. A testvéreiről csak annyit tudok, hogy férjhez voltak menve, el voltak rendezve. Az egyik, úgy emlékszem, Bukarestbe ment például férjhez. Csak az egyik maradt nagyanymmal Herinában. Rosenfeld Mártának hívták, volt egy leánykája. Együtt laktak egy házban, a férje zsidó volt, és ugyancsak bukaresti, nem tudom, hogy került ide. Mártát eldeportálták a kislányával és nagyanymmal együtt Auschwitzba, ott haltak meg. A férjével nem tudni, mi történt.

Édesanyámnak a húga Rosenfeld Piri. Nem tudom, mikor született, és hogy volt-e a háború előtt férjhez menve vagy gyereke, de ő volt a második felesége Grünstein Marcinak, a férjem bátyjának. A háború után házasodtak össze, és volt egy fiuk. A sógorom elvált tőle, úgyhogy Piri 1958-ban kiment Izraelbe a fiával, Andrisnak hívták, akkor kilenc éves volt.

Anyámnak az egyik öccsét Rosenfeld Adolfnak hívták, meg volt házasodva, de a felesége meghalt már a háború előtt. Adolf el volt vive munkaszolgálatba, mikor visszajött, akkor elvette a második feleségét, de nem tudom, hogy hívták. Valahonnan Máramaros környékéről származott, egy sakternek a lánya volt, de egy nagyon modern nő volt. Besztercén laktak, 1946-ban együtt tartottuk az esküvőnket, a rokonok közösek voltak.

Édesanyám, Jäger [*lánykori nevén: Rosenfeld*] Szeréna 1903-ban született, Herinán. Úgy tudom, hogy elemi iskolát végzett. Otthon jiddisül beszéltek. Anyámnak az eredeti haja hosszú volt, derékon alul ért, tudom, mert megvolt a levágott haj cofriba fonva. Elöl volt egypár szál haj, és mikor lekötötte szitával a paróka alatt, a haja megvolt a homlokán. Általában otthon, mikor dolgozott, egy kendőt tett, és a parókát csak úgy, ünnepekkor.

A szüleim 1923-ban esküdtek meg, de nem emlékszek, hogy erről meséltek valaha. Először bérben laktak, Sărățelon egy osztálytársamnak a szüleinél, nem messze nagymama házától, és utána építették a házat azon a helyen, amit Jäger nagymama adott.

Ötön voltunk testvérek, három lány és két fiú. 1925-ben született Dávid, 1927-ben születtem én, Mirjám 1930-ban született, Fajge 1933-ban, azután született Salamon, 1938-ban.

A legnagyobbik testvérem, Dávid két évvel volt nagyobb nálam, nagytata után kapta a nevét. Félrenézett, baj volt a szemével, így született, ahogy született, sütött a nap és félre...

Mirjámmal egyszerre született még egy ikerleányka, aki meghalt a szülésnél a köldökzsinórtól. Szegény anyám, annyit sírt, mikor kiment a temetőbe, mindig végignézett a sorok közt, s mondta, hogy ahol ezek vannak, még elfér egy, és úgy is történt: utána szülte Fajgét is, aki ugyancsak meghalt gyerekként. Mirjám deportálva volt, együtt velünk, és Auschwitzban halt meg.

A testvérek közül Fajgével egyeztem én a legjobban, együtt aludtunk, és ő mindig befeküdt hamarabb, hogy melegítse meg nekem az ágyat. Háború volt, jöttek a magyarok, és Fajge pont akkor betegedett meg, mikor a tankok vonultak át Szeretfalván, úgyhogy nem lehetett orvoshoz menni, addig kellett várni, míg átvonultak a tankok, és akkor vittük apámmal Kolozsvárra, a Mátyás kórházba [A Park szanatóriumnak – ismertebb nevén: a Mátyás szanatóriumnak – Dr. Mátyás Mátyás volt az alapítója és orvos-igazgatója. A Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen végzett, ott lett általános sebész és szülész-nőgyógyász. Az általa létesített magánszanatórium, amely aránylag kevés orvossal dolgozott, a Fürdő utcában volt. 1948-ban államosították, és gyermekgyógyászati klinikává alakították. Jelenleg is működik. – A szerk.]. S azt mondta az orvos, hogy későn vittük, perforált vakbele volt. Azért én ott maradtam vele, s akkor mondták, hogy hozzuk haza, mert megtelt a hasa gennyel. Mi ketten annyira össze voltunk kötve lelkileg, hogy nem tudott meghalni, amíg én nem mentem ki a szobából. Tíz éves volt 1943-ban, mikor meghalt. Fajge Szeretfalván van eltemetve, a zsidó temetőben. A temető még most is megvan.

Salamon 1944-ben egész kicsi volt, még iskolás se volt, mikor eldeportálták együtt velünk, és Auschwitzban halt meg.

Szeretfalván születtem, 1927-ben. Miután idejöttem, Marosvásárhelyre, az uram Mucinak szólított, mert mondtam, hogy nem szeretem a nevemet. Édesanyám sosem szólított így, de azután nem is ismernek másképpen, minden barát így szólított.

Az iskolában románul tanultunk, délelőtt jártam iskolába, és délután a hájderba [héder]. Egytől negyedik osztályig volt egy tanító, és azután öttől tízig voltak különböző tanárok [lásd: oktatási reformok a két világháború között Romániában]. Az iskolában, az osztályokban együtt voltunk a román gyerekekkel, barátok voltunk. Én hetedik vagy nyolcadik osztályba jártam, mikor bejöttek a magyarok, és egy évet magyarul tanultam, de úgy tanultunk, hogy egy szót sem tudtam, csak mikor [Maros]Vásárhelyre jöttem, akkor tanultam meg magyarul. Az összes zsidó lány és fiú a faluból járt a hájderba, tudtam is héberül írni. A tanár odatett, hogy írjak levelet a szülőknek héberül, megírtam, de ma már nem tudok. Tízosztályos, nagy iskola volt, sok osztállyal, mert sok gyerek volt Szeretfalván, de hogy körülbelül hány lakosú volt a falu, nem tudom. Ott nem volt, hol tanuljak zongorázni, viszont a háború után, miután férjhez mentem, és idejöttem [Maros]Vásárhelyre tizenkilenc évesen, itt tanultam Veleményinél zongorázni [Marosvásárhelyen abban az időben közismert zongoratanárnő volt. – A szerk.]. S volt egy nagy Hohner harmonikám is, de eladtam.

A karácsonyt mi nem tartottuk, de a zsidó ünnepeket mindenki tartotta. Mikor Purim volt, Herinán csináltak purimi bált is, s akkor mi innen, Sătătelről mentünk, és még más faluból is odamentek, ott több zsidó volt. Szimhát Tóra ünnepkor a gyerekek csináltak valami műsort, volt egy kicsi zászló, s volt a tetején egy alma, s az almában volt egy gyertya, s mindenki ment a Tóra után, és a

gyerekek is mentek utána.

Apám gabonakereskedő volt, ő látta el Besztercén a malmokat gabonával. Volt gabonavásár Lekencén, és még nem tudom, hol, ott is vásárolt gabonát, és eladta aztán Besztercén. Úgy tizenegy éves lehettem, és apám engem küldött Besztercére, hogy hozzam el a pénzt. Nekünk is volt földünk, és voltak emberek, akik megdolgozták a földet. Volt egy szomszéd, aki a zsákokat emelte apámnak. Apám nagyon szerette a lovakat.

A családi háznál nagy gazdaság volt, mindenféle állat és majorság volt: liba, pulyka, tyúk, ló, tehén meg bornyú. Annak idején nem létezett ilyesmi, hogy víz és villany a házban, kútból vitték a vizet, és fával fűtöttek. A villanyt akkor csinálták [vezették be], mikor bejöttek a magyarok, 1940-ben [lásd: „Magyar idők]. Szombaton jött egy szomszéd, és az fűtött [Vagyis begyújtott a kályhába. Lásd: sábesz goj. – A szerk.]. A ház olyan falusiházféle volt, három nagy szoba, volt egy nagy raktár is, aztán volt kint még egy lakás, az volt a nyári lakás. Édesapám és édesanyám az egyik szobában laktak, mi hárman, a lányok egy másik szobában, és a fiúk egy másikban.

Volt egy öreg néni, Annának hívták, aki anyámmal együtt foglalkozott a gyerekekkel. Román származású volt, és minden vasárnap ment haza. Mi sírtunk, megfogtuk a szoknyáját, s ő mind mondta, hogy ne sírjuk, mert visszajön estére, de másképp, hét közben ott aludt nálunk, a nyári lakásban. Mikor anyám is ment a vásárba apámmal, akkor én voltam a legnagyobbik lány otthon, s akkor én rendeztem a házat. Egyszer, mert padló volt a konyhában, fölsúroltam. S volt egy ilyen kemence, ahol a kenyeret sütötték, és a szája bent volt a lakásban, és a hátulsó része a kertben. És mind felpriccoltam a falat. Örömet akartam csinálni anyámnak, persze haragudott. Még libát is akartam tölteni, hogy legyen zsírnak. Leültem reá, és mind adtam neki, s úgy csináltam, mint anyám, az ujjammal megtömtem, a testvéreim segítettek. S mikor felálltunk, az egész kukorica a begye mellett volt, s akkor azt mondtam, hogy többet nem csinálok. Egy nagy bödön zsírt készítettünk egy évre. Az a bödön most is megvan, csak mivelhogy érelmeszesedést kapott az uram, akkor azt mondta, na most már a zsírból szappant főzünk.

A szüleim nagyon jól voltak anyagilag. Mi nem éreztük, hogy nincsen pénz, vagy egyáltalán valami más hiányt. Voltak szegényebbek is, mint mi, de megéltek. Anyám, mikor megfejték a teheneket, mondta: „Na, te ide mész a tejjel, te oda mész, te oda mész.” És vittünk, adtuk oda, ahol nem volt, ingyen. Szépen öltözködtek anyámék, mi voltunk majdnem a leg... [*elegánsabbak*] a faluban. Még volt egy család, aki szintén gabonakereskedő volt, azok nagyon jól álltak, és utána mi. Én tizenöt éves koromban már aranyórát kaptam. A selyemruha nagy dolog volt, de mi minden ünnepre új ruhát kaptunk, volt, mikor selyemruhát is. Besztercéről vásárolták, nem volt muszáj, hogy zsidó kereskedőtől legyen, hanem ahol szebb dolog volt.

Vallásosak voltak a szüleim, de nem mint Bnei Brakban [*Egy 2002-es izraeli felmérés szerint Bnei Brak egyike a legvallásosabb városoknak az országban. – A szerk.*]. Megtartották a zsidó vallást, és a házban jiddisül beszélünk. Apám nem volt ortodox, goben [*gabe*] volt, minden reggel otthon imádkozott tálesszal és tüelammal [*tfilinnet*]. Minden péntek este, szombaton, ünnepekkor mentek a templomba. Anyám havonta járt mikvébe. Szép nagy templom volt Szeretfalván, emelete nem volt. Két nagy szoba volt, az egyik oldalon voltak a férfiak, és egy ablak a két szoba között, s a másik oldalon voltak a nők. Nem volt rabbi, csak sakter [*Tulajdonképpen nem világos, mit ért az interjúalany azon, hogy apja nem volt ortodox: valószínűleg arra gondol, hogy nem volt haszid. Amúgy valószínűleg inkább ortodoxok voltak, és nem neológok. – A szerk.*].

Kóser mézsárszék volt a faluban, és sakter vágta a majorságot is. A sakter a nagybátyám, Rosenfeld Márkus volt, a felesége Eszter, Jäger nagyanyámnak volt a testvére. Ők is valahonnan Máramarosból származtak, szép szakállas ember volt, és méghozzá a felesége nagyon elegáns, modern volt, nem olyan ómódi. Tiszta emberek voltak, oda vittük a csólentet szombaton, ott volt a kemencében, ott sütötték a pászkát is. A sakter tartotta az imádságot, és ő volt a hejdér [*héder*] tanárunk is [lásd: melamed]. Apám volt a gabe, a sakter után, aki rendezi, osztja a húst. És Szukkotkor aztán apám hazahívta az egész társaságot, és ott anyámmal egész éjszaka sütöttünk, főztünk, és akkor aztán táncoltak körbe ilyen vallásos táncot [lásd: hora].

Az édesanyám nagyon jól főzött, jó gazdasszony volt, szeretett főzni. Gyerekkoromban, emlékszek, hogy húsvétkor [Pészah] volt más edény, teljesen más edény, amit egy ládában tartottunk. Mindeniknek külön megvolt a saját tányérja, minden gyerek tudta, hogy ez az övé vagy a másiké. Húsleves volt marhahúsból. Kenyér nyolc napig egyáltalán [*nem volt*], bundás pászkát, *reminyit*, céklalevest főtt, amit krumplival ettünk. Én is szoktam csinálni céklalevest. Meg kell reszelni a céklát a nagyreszelőn, odatenni egy kicsit sóban főni. Percek alatt kifehéredik, és akkor le kell szűrni, de nem szabad sokat főzni, mert akkor elmegy a színe. A leszűrt levet vissza kell tenni, pici ecet, pici cukor és egy egész tojást elhabarni, mellé meg főtt krumplit kockára vágva. Ennyi. És akkor a húslevesbe csinálnak *pldlit*, gombócot, pászkalisztból. Az nagyon finom. Mondjuk, hogy egy tojást felferünk, és akkor egy pici só, pici bors és egy pici pászkaliszt, egy kicsit vastagabb, mint egy híg palacsinta, de nem sokkal, mert az nagyon dedeg [*dagad*], és akkor kemények lesznek a *pldlit* – ez nem olyan, mint a gríz, az szaporátlanabb –, úgyhogy ide több tojás kell. És akkor azt húslevesbe betenni, és abba belefőzni. Nagyon-nagyon finom.

Minden péntek este édesapám imádkozott, édesanyám kocsonyás halat [lásd: halételek], húslevest és kalácsot készített. Pénteken a sakterhez mi, a gyerekek vittük a csólentet, és szombat délben hazahoztuk. Szombaton édesapám és a bátyám mentek a templomba, ünnepkor az asszonyok is templomba mentek, senki sem dolgozott [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Hanukakor hét gyertyát gyújtottunk [*az ilyenkor szokásos nyolc plusz egy gyertya helyett. – A szerk.*].

Szeretfalvát románul Sărațelnek nevezték, románok és zsidók lakták. A falu a főúton volt, mert ott mennek Besztercére, Kolozsvárra, Désre. Ez egy nagyobb, módosabb falu volt, Besztercétől tíz kilométerre. Sok zsidó volt ott, volt két minyen [*lásd: minján*], szóval húsz-huszonöt család, de eldeportálták az összeset. A zsidó házak nem voltak külön, hanem a román házak közt. A faluban a szegény zsidóknak általában mesterségük volt. Üzletek voltak, de nem csak a főúton, volt egy másik út is, ami az állomásra ment. Ott is voltak üzletek, de inkább a zsidóké voltak. Nagyanyám egyik testvérének, Lázár Mirjámnak – nem tudom, a férje után hogy hívták – volt ilyen élelmiszerüzlete. A faluban a zsidóké volt a föld, a malom is, de a molnár nem volt zsidó. Vízialom volt, ott folyik át a Bistrița [*Beszterce*] vize, én ott születtem, mert mellette laktunk. A gyerekek a faluból mind odajártak fürdeni, ott tanultam meg úszni, mikor esett az eső, a víz mély volt, de mikor szárazság volt, akkor nem.

A szüleim nem mentek sose szabadságra. De Sărațeltól nem messze volt egy sós fürdő, a földből jött ki a víz, volt *nămol* [*iszap (román)*], amivel bekenték magukat. Én anyámmal és nagyanyámmal mentem mindig oda. Anyám mondta: „Adok egy lejt, gyere velem”, és mentem. Mindenki odajárt a faluból, nem kellett fizetni érte.

Posta volt a faluban, de nem volt orvos, és patika sem volt, Besztercére mentek orvoshoz. Villany nem volt a faluban, de rádió, az igen [lásd: rádiózás]. Mojse nagybátyámnak pátefonja volt, lemezekkel, szerette a zenét. Ha jól emlékszem, talán még Izraelbe is kivitte. Otthon nálunk főleg régi zsidó könyvek voltak, maradtak „*din tatä'n fiu*” [öröklődött apáról fiúra (román)]. A szüleim nem politizáltak, hát akkor nem voltak pártok! A faluban apámat nagyon tisztelték, tanácsért jöttek hozzá. Aztán meg máskor kérdezték, ha férjhez akar-e menni a lánya vagy fia. Jött az egyik a faluból: „Te is jól állsz, én is – azt mondja apámnak –, adjad a lányodat az én fiamhoz.” Azt mondja apám: „Én nem adom még férjhez a lányomat”, rólam volt szó. Annak idején úgy volt, hogy a zsidók csak zsidókhoz mentek, vegyes házasság nem volt.

Sărățelben románok voltak, de sosem volt semmi antiszemita megnyilvánulás. Nagyon jól egyeztek abban az időben. Akkor nem volt Hitler. Nem tudtuk, nem is gondoltuk azelőtt, hogy lesz valami, nem volt honnan. Román újságok jártak a faluba, de abból nem lehetett tudni semmit, és amikor a magyarok már bent voltak, magyar újságok akkor se nagyon jártak oda a faluba, mert nem volt kinek.

Mikor a magyarok bejöttek 1940-ben [lásd: második bécsi döntés], gyerekségből Dávid bátyám betörte egy magyar katonakocsinak az ablakát, kövel. A szüleim megfizették azt, és kész. Más baja nem történt.

1940-ben a férfiakat elvitték munkásszolgálatra [lásd: munkaszolgálat], apám is valahol Pesten túl volt. Nem tudom, pontosan mikor, de el volt vive. Leveleztünk, s aztán 1944 előtt hazajött, s akkor eldeportálták. Dávid is lágerbe volt vive, meghalt, mert nem tudott éhezni.

Tizenhét éves voltam, mikor összeszedtek minket, és az egész falut kiűresítették. Lovas szekérrel jöttünk be Besztercére, nem volt mit csomagolni, mert nem engedtek semmit, ott álltak mellettünk a csendőrök, amíg összeszedtük magunkat. Előzőleg nem értesítettek, hanem bementek a faluba, és kihajtották a zsidó családokat. Besztercére, a téglagyárba vittek, ott volt a gettó. Az összes környéki faluról odavitték a zsidókat, Herináról is.

A családjunk együtt ment be a gettóba. Nagy volt az a gettó, még a beszterceiek is ott voltak. Szörnyű kondíciókban éltünk, barakkokban laktunk. A gettó körül volt véve szúrós [szöges] dróttal. Volt egy ismerősünk, nem volt zsidó, és ő jött csomaggal, nem vették el tőle, de nem engedték, hogy odaadja nekünk, azt ettük csak, amit ott adtak.

1944. május harmadikától június negyedikéig voltunk a gettóban, és akkor elvittek. Egy vagonban mentünk, az egész család Rosenfeld nagymamával, Mártával, a leányával és unokájával és az összes zsidó Herináról, majd csak Auschwitzban választottak külön. Senki nem tudta, hová visznek, pedig Varsóban már mióta csinálták ezt, 1939 óta. De akkor nem volt tévé meg ilyesmi, hogy az ember tudjon róla.

Éjjel tizenkettőkor értünk Auschwitzba, nem tudom, hány napig tartott az út, de nem adtak se enni, se inni. A [kakas]tollas csendőrök elkísérték egész Csehország határáig, s ott átadták a németeknek [Valószínűleg Kassáig kísérték a csendőrök a deportáló szerelvényt, és ott adták át a németeknek. Akkoriban Kassa közelében húzódott a magyar-szlovák határ. Csehország akkoriban nem létezett, volt Cseh-Morva protektorátus, amellyel viszont Magyarországnak nem volt közös határa. – A szerk.]. Auschwitzban ott volt Mengele, s mondták jobbra-balra-jobbra-balra, csak senki

se tudta, mi az a jobbra vagy balra. Egyik csoport a krematóriumba, s a másikat kiválasztották munkára, tehát életre vagy halálra [lásd: szelektálás]. Engem külön, apámat külön. Anyámat, a kicsi öcsémet, Salamont és Rosenfeld nagyanyámat is elvitték a krematóriumba, még azon éjjel. Az öcsém akkor egész kicsi volt, még iskolás sem volt.

Én elég fejlett voltam, hozzá voltam szokva a munkához is, úgyhogy kiválasztottak munkára, de nem kerültem össze semmi rokonsággal. Még vagy két napig ott voltam, s utána elvittek munkára. Több lágerben voltam. Németországban, Glöwenben – ez a Maina vizének a túlsó partján volt [*Talán a Brandenburg tartománybeli Glöwen? Ez viszont az Elba közelében van, és nem a túlsó, hanem az innenső (vagyis keleti) partjának közelében. Valójában nem tudtuk beazonosítani se a helységet, se a táborát. – A szerk.]. 1944. júliustól egész 1945. februárig, nyolc hónapig voltam ott. Csak nők voltunk abban a lágerben, és ott összeismerkedtem Dengelegi doktornak a húgával, Katival. [Nagy]Váradról volt deportálva, nagyon rendes volt, együtt kerültünk munkára. Vasutat építettünk, nehéz síneket és gerendákat hordtunk a vasúthoz, meg kiadták, hogy bunkereket ássunk a katonáknak, ahova tegyék a lőszert. Én voltam a legfiatalabb, és akkor Kati bement [a sáncba], és segített kiásni. S mikor mondtam a háború után, meséltem neki, azt mondja: „Te, olyan jól esik hallani, hogy én miket csináltam.” S volt ott egy öreg szász ember [Nagy]Szebenből, elvitték őket oda, hogy segítsenek, ő Wehrmacht[-katona] volt, és ő mindig dugva adott nekem almát vagy egy darab kenyeret, rendes volt. Egész télen ott voltam Glöwenben. Reggel ötkor kellett menni „appellát állni” [sorakozó a létszámmellenőrzéshez], fatalpú cipőben, és ilyen „foaie de cort” [sátorvász (román)] volt a felső része. Sokan fagytak ott meg, de nem volt szabad még oda se nézni, mert jöttek aztán nyolckor megszámolni minket, s vittek munkára.*

1945. februárban, mikor már közeledtek az orosz tankok és a katonaság, a németek kezdtek elvinni minket Glöwenből, nappal az erdőben tartottak, és mindig csak éjjel vittek. S az angol repülőgépek mind dobták azokat a szórókat, hogy lássák, mi történik.

Még Németországban voltunk, egy kisvárosba érkeztünk, egy volt lágerbe, nem tudom, hogy hívták, de pusztaság volt, üres volt. Ott voltak a barakkok, ahol előttünk voltak a foglyok, azt hiszem, ukrainaiak voltak. A németek azt akarták, hogy ott egy éjszakát maradjunk, abban a lágerben. De közben az oroszok megérkeztek. A németek összeszedtek, hogy menjünk tovább. Hátról volt ott egy ilyen nádas. S egy leány, aki Borsáról volt, az Máramarosban van, azt mondja: „Gyere, menjünk, bújjunk el oda, amíg elmennek a németek.” Én mint gyermek féltem menni, de a többiek mind elszaladtak. S aki nem szaladt, azt vitték tovább. S akkor én is odaszaladtam, s ott maradtunk elbújva a nádban éjjel négy óráig, és akkor visszamentünk a barakkba, ott volt széna, szalma a földön. Leültünk, és ott lövöldöztek körülöttünk, s mi vártunk. S egyszer, úgy később, bejöttek az oroszok, a fegyverrel elől. Látták, hogy nem vagyunk németek, otthagytak minket, mentek tovább. S mi ott maradtunk, s aztán bementünk a városba, hogy keressünk valami ennivalót. Kicsike város volt, nem tudom, hogy hívták. A házak üresek voltak, a németek mind el voltak menekülve, az egész város üres volt. Bementünk a házakba, a spájzot kerestük, ennivalót. Kenyeret vagy amit a spájzban kaptunk, dzsemeket s ilyesmit. Vettünk egy-egy ruhát, cipőt, hogy öltözzünk fel... Visszamentünk a lágerbe a barakkokhoz, amíg lecsendesedett, és két nap múlva elmentünk.

Többen voltunk, vagy tizenhárman. Kerestünk egy szekeret, felraktuk, amink volt: ennivalót, amit onnan vettünk, mi húztuk a szekeret, s jöttünk, egészen, amíg találtunk egy állomást. Nem emlékszem, milyen nevű állomás volt, ott naponta egyszer ment át egy tehervonat, de aznap már

el volt menve. S akkor elmentünk az első házhoz. S kértük, hogy engedjenek ott éjszakára aludni. Ott laktak már németek. És nem engedtek. S akkor hívtunk egy orosz katonát, és ő azt mondta, hogy ők menjenek ki a házból, és mi maradjunk ott. Azt mondtuk, nekünk nem kell [*hogy ők kimenjenek*], csak adjanak egy helyet, és akkor behoztak szénát az istállóba, s ott maradtunk reggelig. Reggel elmentünk az állomásra, s ott álltunk, amíg jött egy vonat, s felszálltunk. Tehervonat volt, és elvittek egészen Neubrandenburgig [*A Brandenburg tartománytól északra fekvő Mecklenburg tartományban lévő helység. – A szerk.*], ott voltak valami angol kaszárnnyák. Az angolok el voltak már menve, és minket ott szállásoltak el, és ott is tartottak karanténban, három hónapig.

Oroszok voltak, örök álltak a kapunál. Egyesek megbetegedtek közülünk, és kórházban voltak. S ha ki akartunk menni a városba, akkor kellett adjanak papírt, hogy mehetünk a kórházba, s hogy vissza kell jöjjünk ekkor és ekkor. Sokan meghaltak ott... Mert ki voltak éhezve, sokat ettek, s vérhast kaptak.

Azután 1945. május kilencedikén vége lett a háborúnak. Apám az amerikaiaknál szabadult fel, én az oroszoknál. Az oroszok elengedtek, s akkor kaptál egy papírt, hogy ki vagy, mi vagy, honnan jöttél, mit csináltál, és elvittek egy vonathoz, ugyancsak tehervagonok voltak, hogy hozzanak haza. Sok országból voltak ott. Sokan voltak Csehszorból, Romániából, de nem csak zsidók voltak, volt olyan olasz, hogy nem is volt zsidó. Nők is voltak, s férfiak is. Lengyelországon keresztül jöttünk. A lengyelek nagyon rossz emberek voltak: a vonat megállt, mert mindig a holtvágányra tettek, és egy napot, kettőt ott voltunk. És mi kijöttünk onnan, megint ennivalót keresni... És azt mondták, hogy felrobbantják a vonatot velünk, amiért ki mertünk menni a városba. Akkor visszajöttünk, ott maradtunk egy nap, egy éjjel.

S átjöttünk Csehszorgba. S ott a csehek vártak kaláccsal, tejjel. És ott voltunk szintén egy napot. Aztán átjöttünk Magyarországra, és ott Pesten mentünk megkeresni a hitközséget. És a villamoson jöttek, hogy adjunk jegyet. Hát, mondjuk, mi Auschwitzból jövünk, nekünk nincs pénzünk. Voltunk jó páran, mind onnan... Németországból jöttünk együtt. S akkor felállt egy férfi, s azt kérdezte „Hányan vannak?”, s kifizette az összesnek a jegyet. Ott Pesten is kaptunk valami papírt a hitközségtől, de már nem emlékszem a részletekre, és jöttünk Aradig, a határig. Aradon szintén kaptunk valami papírokat, és eljöttünk a vonattal Kolozsvárig. Ott leszálltunk.

Az állomáson, véletlenül találkoztam Nussbächerrel, aki aztán udvarolt nekem, és aki apámmal volt együtt lágerben, és ő mondta, hogy várjam meg apámat, mert ő is kell érkezzen. Megérkezett Adolf is, anyámnak az öccse, megvártuk apámat, s együtt jöttünk haza. Édesapám Dachauban volt, úgy tudom, nem nagyon mesélt róla, már nem emlékszem. Őt az amerikaiak szabadították fel. Csak miután hazakerültünk, akkor tudtuk meg, hogy a többi családtag nem él. Eszünkbe sem jutott Németországban maradni, vagy máshová menni, jöttünk haza, hogy a családjainkkal találkozzunk. Többen voltunk, vagy tízen. Nem csak Sărățelből voltak, máshonnan is a környéki falukból vagy Besztercéről. Fogadtunk együtt egy ilyen mikrobust, s akkor visszajöttünk Besztercére, s onnan direkt haza. A huszonöt családból csak három családban jöttek vissza.

A házból minden ki volt hordva. Minden, ami fából volt, még a lépcsők és a kút is el volt vive. A szomszédok nem mondtak semmit, és nem is adták vissza, amit otthagytunk. A házban nem laktak közben, csak kihordtak mindent. Fényképeket, papírokat, semmit se kaptunk meg. Az értékeket, az ágyneműt ott hagytuk valakinél Sărățelon, de nem adták vissza. Csak ketten maradtunk apámmal,

s előlről kellett kezdeni az életet. Nekifogtunk a gazdaságnak, én még meszeltem is, még mintát is festettem a falakra. Eltekintve attól, hogy megvolt a gazdaság, abból még nem lehetett megélni, úgyhogy az apám újra nekifogott a gabonakereskedésnek, és hordta a búzát Besztercére, ugyanazokhoz a malmokhoz. A malmosok, azt hiszem, nem voltak zsidók, de nem vagyok biztos benne.

A tizennyolcadik születésnapomat otthon töltöttem. Egy évig voltam otthon, utána megesküdtam [férjhez mentem], és [Maros]Vásárhelyre költöztem. Apám ott maradt Sărațelon. Mikor visszajöttünk a deportálásból, apám újra nekifogott a gazdaságnak, és vásárolt lovakat is. Mikor mentünk haza az urammal, mindig mondtam, hogy „Nézz be az istállóba, és dicsérd meg a lovaikat!”. Egy jó asszonyt fogadtam apám mellé, egy szásznét [szász asszonyt], aki foglalkozott a háztartással. Mikor mentem haza, mindig sírt [az apám]: „Na mondd meg, na mondd meg, hogy ne csináljak én semmit?” És én mondom: „Csináltál eleget. Sírnak az unokák?”

Mostohaanyámat Adler Lujzának hívták az első férje után, és Lée volt a zsidó neve. Az első férjét nem tudom, hogy hívták, sem hogy mivel foglalkozott. Tordán laktak a háború előtt. A férje beteg volt, és fiatalon halt meg. Lujza nem volt deportálva, mert Tordán lakott, a háború után jött [Maros]Vásárhelyre, és a kóser kávéházban dolgozott [Torda – 1940 és 1944 között is Romániához tartozott, a magyar-román határ kb. 20 km-re volt tőle. A romániai zsidókhoz lásd: Zsidó Statutum Romániában; zsidók Észak- és Dél-Erdélyben; zsidótörvények Romániában. – A szerk.]. A templom szomszédságában, ott hátul volt egy kóser kávéház, főleg a zsidó egyetemistákért, de nem csak azért. A sógorához, Adler Arisztidhez jött, ő a sógoromnak, Grünstein Marcinak volt barátja, és ő vitte apámat, hogy anyut ismerje meg. Anyu megkínálta sólletel, és jön haza, és kérdelem: „Hol voltál ilyen sokáig?” Azt mondja: „Lánynézőben voltam”, és be vagyunk jelentve, délután ötör megyünk leánynézőbe. Úgy is volt, el is mentünk oda szombat délután, és úgy megtetszett nekem, mert nagyon ügyes asszony volt, tiszta háziasszony, nagyon szép nő volt a Lujza. És mondtam neki, hogy „Nézd, drága, oda apámhoz nem kell semmi, csak egy asszony. Még egy tűt se kell oda[vinni]”. Anyu elment Arisztidnek az anyjával oda, apámhoz, Sărațelre. Körülnéztek, hát tetszett, ott minden volt, és akkor megbeszélték, hogy két hét múlva lesz az esküvő.

Lujzának volt egy fia és két lánya. Annak idején a gyerekei, azok el voltak már rendezve. A fia, Adler Joszif, nem tudom, mikor született. Jeruzsálemben lakik, 1946-ban ment ki Izraelbe [Akkor még: Palesztina. Izrael Állam 1948-ban alakult meg, 1920–1948 között Palesztina brit mandátumról van szó. – A szerk.], úgyhogy az 1948-as háborúban ott harcolt, és úgy kapott lövést [lásd: 1948-as függetlenségi háború Izraelben]. Egyedül ment ki, és bement egy kibucba, ott házasodott meg, és van két lánya.

Lujza egyik lányát Adler Pirinek hívják. Nem tudom a férje nevét, csak azt, hogy Bandi, aki anyunak [Lujzának] azt mondta, hogy „Adler néni”, nem mondta, hogy anyu. Pirinek van két fia, az egyiket Ivánnak hívták, Bukarestben végezte az egyetemet, ilyen színes folyóiratokat csinált. A másikat nem tudom, hogy hívták, orvos lett. Piri a hetvenes években kiment Izraelbe, mert ott volt a két fia.

A másik lánya Adler Julianna, Jucinak nevezték. Ő is férjhez ment, talán ha jól emlékszem, Bratislaunak hívták a férjét, Tordán laktak, és van két gyerekük. A leányuk, Éva Kolozsváron végezte az orvost. A fia, Ervin frissen volt kimenve Izraelbe, és a katonaságnál valami történt, és félig lebénult. De utána megnősült, és elvette egy [maros]vásárhelyi orvosnak a lányát. Körülbelül az 1970-es években Juci meghalt itt, [Maros]Vásárhelyen, csak mi nem mondtuk meg anyunak.

Mind mondtuk, hogy szanatóriumban van, itt van, ott van. Miután meghalt Juci, a gyerekek az apjukkal együtt kimentek Izraelbe.

Édesapámék 1947-ben házasodtak össze. Lujza a háború előtt Tordán dolgozott, cipőfelsőrészt tanult ki, és azt csinálta, hogy tudja ellátni a gyerekeket. Szegény Lujzának nem volt semmije. Az urától maradt kabátból volt neki átszabva egy télikabátja, csak egy kicsi bőrröndje volt. A kolozsvári veje jött el az esküvőre, és itt [Maros]Vásárhelyen, a templomban megesküdtek, mert a zsidó vallás után, mikor a szülők másodszor nősülnek, a gyerekeknek nem szabad ott legyenek az esküvőn, és akkor én itthon csináltam egy asztalt, és meghívtam a vejét és a sógoromékat, máshol nem volt semmi mulatság. Másnap elmentek Tordára és Kolozsvárra, hogy ismerjék meg a Lujza gyermekeit, és onnan aztán elmentek haza, Sărațelbe. Amikor férjhez ment a mostohaanyám, a kantint otthagya, hogy mi történt a kantinnal utána, nem tudom.

Édesapám és Lujza 1949-ben végleges útlevelemmel kimentek Izraelbe. Mikor apám ott volt Izraelben, akkor Jozsifot, a mostohafiát kivette a kibucból. Azt mondja, itt vagy annyi éve, és egy gatyád sincsen, mert ott minden a közös volt. De Jozsif nem bánt jól vele. Izraelben mind a ketten dolgoztak, apám is és Lujza is, azt hiszem, bőrgyárban. Állatokat is vásárolt ott, és csinált gazdaságot, de mindent felrúgott, és 1953-ban visszajött, mert azt mondta, hogy neki ott van Izrael, ahol a gyermeke van, és visszajött. Lujza is visszajött vele, akkor a leányai még itt voltak, csak hiába voltak itt, nem törődtek vele. Sărațelre mentek, és akkor volt ott egy kicsi bolt, apám berendezte, és ott árult. Utána beköltözött Besztercére, otthagya a házat, mindent. Cigányok költöztek belé. A sărațeli ház még ott van, de nem tudtam még visszakapni.

Miután hazajöttem, a tizennyolcadik születésnapomat már itthon töltöttem. Két férfi udvarolt nekem egyszerre. Nussbächer, akivel találkoztam Kolozsváron, az állomáson, mikor hazajöttünk, a másik Grünstein Jóska, a jövődőlbeli uram volt. Egyidősök voltak, és együtt voltak katonák.

Nussbächer nagyon szerelmes lett belém. A tizennyolcadik születésnapomra hozott ajándékba egy manikűrkészletet és egy képet magáról, olyan volt, mint egy filmszínész, de nekem az uram jobban tetszett. Megmondtam neki, hogy mint testvér szeretem, de férjnek nem. Kolozsváron volt egy bátyja, annak csokoládégyára volt, s egy másik testvére Besztercén volt, és ő akkor ott lakott náluk, annak meg malma volt. Nussbächerék nagyon gazdag zsidó emberek voltak, lovas hintójuk volt. Később átváltoztatta a nevét Alexre. Én nem akartam falun maradni. Azt mondta: „Nem baj, Beszterce tíz kilométerre van. Veszek taxit, autót, sofőrt, amikor akarsz, ott vagy Besztercén. Moziba, színházba, ahova akarsz [oda viszlek].” De nem akartam. Mondtam: „Kolozsváron annyi szép lány van”, de ő mondta, hogy neki nem kell egy sem, csak én. Ő olyan hallgatag volt, én meg beszédesebb voltam. Azt mondta, olyan vagyok, mint egy csicsergő madár. De én nem akartam hozzámenni.

A férjemről tudtam már a háború előtt, édesanyámnak volt az unokatestvére, de akkor már családja volt. Bejöttem [Maros]Vásárhelyre, Pirihez, anyámnak a testvéréhez, ő a sógoromnak volt felesége, és itt laktak, a Kossuth utcában. Mi a lágerből jöttünk, nem volt semmi ruhaneműnk. Kellett cipőt, kabátot, mindent csináltassunk, úgyhogy a nagynénimmel együtt mentünk, vásároltunk [anyagot], és megcsinálták. Ott találkoztunk Pirinél. Az anyám öccse, Adolf is akkor készült másodszor megnősülni. Mi, az egész család rokonok voltunk, és úgy rokonok közé nősültek akkor. Azt mondja az uramnak, hogy „Hát, meg kéne nősülni, mert...”, és dicsért engem, hogy én jó háziasszony vagyok, és becsületes vagyok. Az uram elvesztette a családját a lágerben, és sokat

búsult. S akkor kezdett a férjem is gondolkozni... És én, mivel elveszítettem anyámat és a testvéreimet, ő pótolta. Én tizennyolc éves voltam, ő pedig harminckettő. Olyan meleg lelkű, jóindulatú volt, hogy nem volt sok olyan férj, mint ő. Én azt szerettem meg benne, nem mint férfi, hanem hogy nagyon jólelkű volt. Úgyhogy végül elhatároztam, hogy Grünsteinhez megyek férjhez.

Nussbächer azt mondta, hogy öngyilkos lesz, ha nem megyek hozzá férjhez. Nem vettem komolyan. Sokan mondták, hogy nagyon szép lány voltam. Én nem voltam olyan anyagias, úgyhogy a férjemet választottam, mert ha az lettem volna, akkor a másikat választom. Nussbächer elment Kolozsvárra, és a testvérének a fürdőszobájában öngyilkos lett. Itt voltam a nagynénimnél, és jött apám, s mondta a nagynénimnek, hogy mi történt, s ők nem merték nekem elmondani... De a végén a nagynénim megmondta... Elállt a szavam. Orvoshoz kellett vigyenek.

Én mikor férjhez mentem, Besztercén voltam a fürdőn [azaz a mikvében], másképpen nem eskettek meg. 1946. december elsején esküdtünk meg, Adolf nagybátyámmal egyszerre. Besztercén a zsidó vendéglő udvarán, hippe [hüpe] alatt tartották meg az esküvőt [lásd: esküvői szertartás]. Először őket eskették meg, mert ők idősebbek voltak, és aztán minket. Nem tudom, ha volt rabbi vagy csak sakter, de úgy gondolom, hogy a besztercei sakter volt. Nagy hó volt, bundás kabátom volt, és fehér ruhám. Sokan voltak az esküvőn, nem lehetett beférni a vendéglőbe, apámat ismerte a fél ország, és eljöttek. Kóser vendéglő volt. Nem szolgáltak fel különösebb ételeket, csak amit szoktak: volt előétel is, hús is, leves is, garnírung is, tészta [sütemény], ital. Kicsi [kevés] ajándékokat kaptunk. Az esküvő után [Maros]Vásárhelyre költöztünk, a Kossuth Lajos utcában laktunk, egy bérelt ház volt. És ott voltunk decembertől júniusig vagy júliusig, és akkor költöztünk ebbe a házba.

A férjem, Grünstein Jóska Chiuzában [magyarul Középfalva], Beszterce megyében született, 1914-ben [Középfalva – kisközség volt Szolnok-Doboka vm. Bethleni járásában, 1910-ben 1000 főnyi román lakossal. Trianon után Romániához került. – A szerk.]. Az apját Grünstein Mendelnek hívták. Bethlenben, Beclean románul, egy Dész melletti faluban laktak, nem tudom, mi volt a foglalkozása és azt sem tudom, hogy honnan származtak [Betlen (Bethlen) – kisközség volt Szolnok-Doboka vm.-ben, 1891-ben 2300 lakossal, 1910-ben és 1920-ban 3100 román, magyar és német ajkú lakossal; mint járásszékhely több közigazgatási intézménnyel rendelkezett (szolgabírói hivatal, járásbíróóság, telekkönyv, kir. közjegyzőség, adóhivatal); volt vasútállomása, posta- és távíróhivatala, telefonállomása. A községben takarékpénztár, mezőgazdasági népbank és tejértékesítő szövetkezet működött. Trianon után Romániához került. – A szerk.]. Hárman voltak fiútestvérek, a legnagyobbik Márton. Marci 1909-ben született, Jóska, a férjem 1913-ban, Mihály, az öccse pedig az 1920-as években született. A szülei vallásosak voltak. Azt nem tudom, hogy ortodoxok vagy neológok voltak-e, hanem úgy, mint mi. Sakterrel vágattak, külön tejes és külön húsos edényben főztek [lásd: étkezési törvények].

Marcinak nem tudom, milyen végzettsége volt, de az Alimentaránál [élelmiszer-ellátás (román)] dolgozott mint könyvelő. Itt volt [Maros]Vásárhelyen megnősülve, nem tudom, hogy hívták az első feleségét, és volt egy kislánya. [Maros]Vásárhelyről deportálták el őket, a kislánya négy éves volt akkor. A sógorom nagyon fősvény volt. Az uram, mikor idejött dolgozni [még a második világháború előtt], nem lakott náluk, de ott kosztolt, és azt mondta, hogy a pénzt is elvette a kosztra. A második felesége Grünstein Piri, született Rosenfeld az édesanyámnak a húga volt, és volt egy fiuk, Andrisnak hívják. A sógorom elvált tőle, úgyhogy 1958-ban a nagynéném és a gyerek,

aki akkor kilenc éves volt, kiment Izraelbe, és ott megváltoztatta a nevét Peledre. Mikor mi mentünk 1969-ben látogatóba, akkor volt katona a fia. Nem emlékszem, hol élt, és hogy mivel foglalkozott. Ezt a sógornőmet [*egyben tehát nagynénit is*] nagyon szerettük, én is és az uram is. A harmadik feleségét a sógoromnak nem tudom, hogy hívták, az nem volt zsidó, de őmiatta vált el a sógorom a nagynénémétől. Marci [Maros]Vásárhelyen halt meg, 1992-ben.

Mihályról, a férjem öccséről csak azt tudom, hogy meghalt deportálásban, valahol Németországban. Az uram el akarta intézni, hogy Mihályt 1943-ban vigyék katonának, habár még nem volt katonaképes. Bevitték, és onnan írta egy levélben, hogy meg akar szökni. Az uram válaszolt, hogy ne szökjön meg, mert akkor a társai lesznek megbüntetve. Utána mégis elvitték Auschwitzba, és valahol Németországban halt meg.

Az uram Bethlenben járt iskolába, villanynál tanult sokat, addig, amíg megvakult. Körülbelül tizenöt-tizenhat éves korában történt mindez, és akkor elvitték Kolozsvárra, és megműtötték. Akkor azt mondták, hogy nem szabad többet tanuljon. És így aztán kitanulta a bőr szakmát, de nem tudom, hol. A háború előtt Bethlenben is már bőr szakmában dolgozott, és aztán eljött [Maros]Vásárhelyre. Itt egy privát háznál [*boltban*] árulta a posztót, és ott ismerte meg az első feleségét, Grün Helént. Besztercei volt. Kolozsváron egy nagybátyjánál lakott, az nevelte, és aztán jött ide [Maros]Vásárhelyre állásba, tisztviselő volt a vasudvaron. Eközben 1935-ben az uramat besorozták katonának. Szatmáron [Szatmárnémetiben] volt a román hadseregben, akkor huszonegy éves volt. Egy napra elengedték a katonaságból, és akkor megesküdtek. Mikor elvégezte a katonaságot, az körülbelül 1937-ben lehetett, akkor [Maros]Vásárhelyen laktak, a Cuza Vodă utcában, a feleségének a házában, egészen a deportálásig. Egy kislány volt, Ernőnek hívták és 1940-ben született [*A robgr003.jpg sz. fénykép tanúsága szerint Grünstein Ernő 1941 márciusa körül született. – A szerk.*]. Együtt voltak eldeportálva Marcinak a feleségével és a kislányával. Az uramat és Marcit, a sógoromat elvitték munkaszolgálatra, ők ketten visszajöttek, de mind a kettőjük felesége és gyereke ottmaradt Auschwitzban.

[Máramaros]Szigeten [*pontosabban Máramarosban*] volt a munkatábor, a hegyekben, az erdőben ástak bunkereket. [Nagy]Bányáról vitték őket Borsára, majd [Máramaros]Szigetre, ott is szabadultak fel. A munkatáborban harmincketten mind [maros]vásárhelyiek voltak, és mind jó barátok voltak. A férjem akkor lenn dolgozott a kantinban, és minden este egy hátizsákkal a hátán jött haza [*a táborba*], és mind a harminckettőnek felvitte az ételt. Kenyeret és ételt.

Az esküvő után először bérben laktunk. A tulajdonost nem ismertem. Egy leány lakott ott előzőleg, de elment Izraelbe [*Palesztinába*] még annak idején, úgy maradtunk mi ott. Azután vettünk mi is egy lakást, ahol most is lakok. Nem volt, csak egy szoba, konyha, a többi részt azután építettük, hogy legyen apáméknak is egy szobájuk, mikor látogatóba jönnek a mostohaanyámmal, ünnepekkor vagy szombaton. Mi azt akartuk, hogy jöjjenek végleg ide, de nem akartak. De azért járt ide a templomba, mindenkit ismert, mindenki ismerte őt, és mégis azt mondta mindig, hogy „Otthon kinézek az ablakon, és mindenkit ismerek”, barátságos ember volt. Szegény apám azt szokta mondani, hogy csak akkor jön, mikor hozzák. Így is történt.

Hetvenöt éves korában, már beteg volt, és még akkor is búsult, hogy már nem tud dolgozni. Mindig mint magánszemély dolgozott, úgyhogy nem volt honnan menjen nyugdíjba, arra neki nem is volt gondja, mert volt miből éljen. Elvitték Kolozsvárra, a kórházba, és 1978-ban ott halt meg. Pont abban az időben minket Pop Mihai, Misi, egy közeli családi barátunk elvitt Kovásznára, kezelésre. A

szomszédra bízta a kulcsot, hogy szedje össze a postát, mindennap jött az újsághordó, és akkor gyűjtötték. És egyszer csak hallja, hogy szól a telefon. Bejött ide, és azt az üzenetet adták át, hogy a bejárónő Kolozsvárról anyunak telefonált, hogy apám meghalt. És akkor elmentek a szomszédok Misihez, ő telefonált anyuhoz, és akkor kocsira ült megint a feleségével, vett pénzt magához, eljött utánunk Kovásznára, és onnan egész éjszaka mentünk Kolozsvárra. Hajnalban, öt órakor odaértünk, de Bandiéknál, anyunak a vejénél sötétség volt. Bandi azt mondta, hogy már délben temethetjük is el ott. Mondom: „Te nem temetsz semmit. Nem te rendelkezel felette, hanem én.” Elmentünk az urammal a templomba, ott az udvarán lakott egy unokatestvérem. Kértem, hol van apám. Azt mondja, hogy a morgóban [*hullaházban*]. Mondom: „Annyi hely nem volt Bandiéknál a házban, hogy hozzátok haza?” Mert úgy szoktak nálunk. A házban viszont már össze volt csomagolva az asztalon egy nagy bőröndben apámnak az összes dolga. És akkor elkezdünk rendelkezni: elmentünk, kocsit rendeltünk, hogy a halottat szállítsuk, aztán magánkocsit, hogy minket vigyen, akkor a Néptanácshoz a papírért [*halotti bizonyítványért*]. És akkor hazatelefonáltam, Scheiner volt az elnök [*Azaz a hitközségi elnök. A feleségével, Scheiner Júliával a Centropa készített interjút. – A szerk.*], hogy négy órára legyen a temetés. És akkor felültünk az autóra, és jöttünk, és elhoztuk apámat. Felvittük ide, a zsidó temetőbe.

Minden zsidóval, aki otthon hal meg, azt csinálják, hogy leteszik egy lepedőre, és egy másikkal letakarják, és tesznek a feje mellé egy gyertyatartót és gyertyát [lásd: holttest előkészítése a temetésre]. Letakarják a tükröt, és nyolc napig mély gyász [lásd: süve], de másnap már eltemetik. Apám Izraelből hozott homokot, és abból csináltak egy párnát a feje alá. A halottat le szokták mosni, azért minden temetőben van direkt cementből csinálva egy medenceféle, és mondanak érte egy imát, mikor mossák. Régebben itt is volt valaki, aki ezzel foglalkozott, de most már nincs. Volt egy Mendel nevezetű, a postán dolgozott az újsághordásnál. Aztán egy idő után csinálta Léderer. A koporsó gyalulatlan deszkából van. A halottat felöltöztetik rendesen tiszta fehér vászonruhába [lásd: kitli], amit akkor varrnak, és adnak harisnyát, inget, sapkát [*kipát*], amit ugyanabból a vászonból varrnak. És a táleszét, azt mindenkinek ráteszik.

Apám harminc évig élt mostohaanyámmal. Halála után a lánya, Piri elvitte Lujzát Kolozsvárra magukhoz. Misinek a lánya Kolozsváron végzett, és mikor ment hozzájuk vasárnap, akkor én is mindig mentem velük, hogy látogassam meg anyut, mikor ő is ott volt. De Piriék soha nem voltak otthon, mindig römizni voltak. Anyu a májával volt beteg, és szegény mindig mondta nekem, hogy nem szabad jajgatni, mert Piri, a lánya kiabál. Az olyan rosszféle volt, nem mint Juci, a tordai lánya, aki meghalt. Az 1980-as években Piriék magukkal vitték Lujzát Izraelbe, és ott halt meg.

Az esküvő után nem dolgoztam, nem engedte az uram, de dolgoztatott otthon eleget, az igaz. Míg nem voltam férjhez menve, édesapám adott pénzt, hogy ne kelljen dolgozzak, utána már nem kellett, az uram jól keresett.

A háború előtt az uram a bőrgyárban dolgozott. Nem tudom, hogy hívták a bőrgyárat a háború előtt. Háború után lett egy vállalat, úgy hívták, hogy „Întreprindere de sortare” [*osztályozó vállalat*], és ott volt igazgató. Szortálták [*válogatták*] a bőrt. Ötven embere volt, a Maros hídon túl, jobb kéz felől, ott volt a vállalat. A bőrt a megyéből és az ország még hat megyéjéből kapták. Szortírozták, *scop de fabricație* [termelés végett (román)] repartizálták [*kiküldték*] a gyáraknak. Összesen negyvenkét évet volt ott, nem engedték még nyugdíjba jönni, úgyhogy csak két hónap után adták ki a papírjait, mert ilyen szakember, aki ennyire ismerte a bőrt, az országban nem

volt sok, csak körülbelül négy-öt. Mikor nem volt meg a hónap végén a terv, akkor volt neki egy sofőrje, mentek, és hozták a bőröket máshonnan, hogy az emberek kapják ki az egész fizetést. Volt egy időben, hogy ötvenen is dolgoztak a keze alatt, férfiak és nők is. Szerették is nagyon őt. Problémája volt egyszer, mikor az árvíz elvitte a raktárból a bőröket, aztán mikor visszahúzódott a víz, a katonaság ment és kiszedte [a bőröket], végül is ő nem volt hibás.

Az uram nem volt párttag, és mégis igazgató volt, mert nagyon jó szakember volt, szükségük volt rá. Óriási dolog volt abban az időben, hogy igazgató legyél, és ne légy párttag. Feljelentették, és hívták a Securitatéra. És jöttek haza is, nem voltunk itthon, benéztek az ablakon, és azt mondták, hogy bokáig érő perzsában vagyunk [élünk]. És behívták akkor a pártra, mert végül is volt olyan ember, aki mindent leadott [besúgott], de olyanok is voltak, akik ismerték ezeket, úgyhogy végül a férjem megtudta, hogy ki árulta be. Nem csináltak neki semmit, mert szükségük volt rá.

Az uram hatvan évet járt a hitközséghez, minden áldott alkalommal ott volt. Mikor még dolgozott, minden pénteken és szombaton a templomban volt, miután nyugdíjba ment, míg voltak elegen, akkor minden nap a templomban imádkoztak. Utána már csak hétfőn, szerdán, pénteken és szombaton volt az imádságokon. Mikor még dolgozott, akkor a szomszédos udvaron keresztül ment be, és így is meglesték és feljelentették. A kommunizmus ideje alatt a templomozás közben az asszonyok hozzánk jöttek, mert féltek, és azért itt várták az urukat, hogy jöjjenek a templomból. Mi nem féltünk. Abban az időben Scheiner volt a főnöke a hitközségnek, utána Sauber [A Centropa készített interjút Sauber Bernáttal. – A szerk.]. Az uram csinálta a temetést, esküvőt, és előimádkozott. Húsvétkor halt meg, 2002 márciusában.

Rég építették a [maros]vásárhelyi temetőbe a holokauszt-emlékművet, ott szoktak gyertyát gyújtani az auschwitz halottakért. Minden évben tartják a megemlékezést. Mielőtt kivándoroltak volna, akkor nagyon sok zsidó volt a városban, és ötösével vonultunk fel a főtéren, egészen odáig, úgy, mint Auschwitzban. De aztán az utolsó években, a templomban csinálták a megemlékezést, már nem tudtunk oda felmenni.

A hitközségnél én rég, nagyon rég kezdtem dolgozni, és harmincegy évig dolgoztam. Anélkül hogy küldött volna valaki, úgy magamtól elkezdtem látogatni az öregeket, jelentést adtam, én ilyen *asistent social* [szociális munkás (román)] voltam. Meglátogattam az öregeket, sok öreg volt akkor, vittem a szegény öregeknek kalácsot, amit sütöttem. Szegények, mindig azt mondták nekem, ne vigyek semmit, csak menjek. Hogy annak idején kaptak-e valami segítséget Bukarestből, a hitközségtől, nem tudom, már rég volt.

Utána jöttek a vezetőségből, Bukarestből, és engem megválasztottak, és kijelöltek a hitközségnél *asistentnek*, mert azt mondták, hogy kell a vezetésbe egy – akkor rengetegen voltak, a templom tele volt, ez körülbelül harminc éve lehetett. És akkor én felszólaltam, hogy miért nem csinálnak kóser kantint. Akkor sok egyetemista volt itt, és nagyon jó lett volna egy kóser kávézó, de azt mondták, most már késő, már nincs kinek.

Mikor ünnep volt, én készítettem az ünnepi asztalt. Hosszúnapkor [Jom Kipur], mikor a böjt kiment, csináltak roston sültet estére, és én sütöttem tésztát [süteményt], három-négyszáz humantást [lásd: hámántáska], az a Purim jellegzetessége. Itthon nálam, a lerben [sütőben] csináltam, többnyire egyedül, egypár nappal hamarabb sütöttem, mert poronyó [porhanyós] tészta volt, akkor megpuhul. Ezt kerekre ki kell vágni, és akkor háromszögbe tűzni.

Széderestére harminc-harmincöt kiló húsból, hatvan kiló krumpliból, harminc kiló céklából készítettem vacsorát. A hitközséghez leadtam a listát, amire szükségem volt, és ők vásárolták meg. A tojást, az olajat és a húst is ők adták. Egyebet mindent meg kellett vegyek, de meg volt szervezve. Volt egy magyar család, aki minden húsvétkor [Pészah] harminc kiló céklát hozott a savanyúságnak, de a tormát megvettem hamarabb, és itt beástuk az urammal. Az egész felkészülés egy héttel hamarabb kezdődött, mert a torma és a cékla össze kellett érjen. A virágot és a díszítést, azt utolsó nap tettem, hogy friss legyen. Vagy két órát csak a hremzlit sütöttük, de azt utoljára, az volt az utolsó, hogy friss legyen.

Ceaușescu ideje alatt [Maros]Vásárhelyen a vágóhídnál zsidó sakterek jöttek vágni Izrael részére kóser húst, és azt exportálták Izraelbe. Hárman jöttek családotól, és egy mesgiáh, aki Bécsben volt először vagy két évig, és utána jött ide. Ő az, aki lekontrollálja, hogy kóser-e vagy nem a hús. Vagy két évig itt voltak, abban a Furnica blokkban [*a Furnica nevű üzlet közelében lévő tömbházban*] volt mindnyájuknak a szállásuk, mert figyelték őket, a Securitate általában megfigyelés alatt tartotta az idegeneket, bárhol a városban.

Miután kivándoroltak a zsidók, az 1950-es években már nem volt [Maros]Vásárhelyen ki vágjon, akkor jött a sakter Bukarestből vagy Kolozsvárról, utána már innen mentek Kolozsvárra húsért. Mindig más húsfélét csináltunk, attól függött, milyen volt a nyersanyag, volt fasírt, volt pörkölt krumplival, torma, cékla mindig volt, előétel, tojás, mindenki kapott két tojást. És aztán tettem salátát a tojás alá, petrezselymet a tetejére, ha már volt, új retket, olyan tulipánt vágunk ki a retekből. Volt, hogy azt mondták, hogy tavasszal sokba kerül, én mégis megvettem, amennyi kellett. Van egy ilyen cikcakkos késem, és akkor avval vágтам az uborkát, és abból is a tányérra két szeletet.

Amíg az uram élt, végigcsináltam a széderestét. Az utolsó asztalt 2001-ben csináltam, harminc évig csináltam. Az utolsó vacsorán, amit én csináltam, százharminc személy volt. Mindig azt mondták, hogy nem lesznek sokan: „Ne költse, ne vegye.” De én mindig azt a mennyiséget, ami egyszer kellett – mert én már tudtam –, azt vettem meg, és szerencsére, hogy így volt, a végén a személyzetnek már nem maradt. Volt segítségem, de nem sok, ami a legfontosabb volt, azt én egyedül csináltam, mert az úgy kellett legyen, ahogy kell. Utolsó nap, mert egypár napig dolgoztunk előre, amíg aztán az utolsó nap tizenhat órát voltam lábon. Mikor a szédernek vége volt, a férfiak összeszedték a termet, a nők mosogattak, rendbe tették a konyhát, és este tizenkettőkor jöttünk haza. És az éjszaka mindig görcsöt kapott a lábam. Szegény uram, olyankor kiáltottam, és ő jött, vett szeszt és masszírozta.

Többször meghívtam haza hozzánk mindenkit, aki a hitközségnél dolgozott, nem volt semmi különösebb alkalom, csak azt ígértem, hogy csinálom egy ekkora nagy kalácsot, és kidíszített tésztából [*süteményből*] lesz madár, lesz tészta, virág és mindenféle. Itthon sütöttem, ez egy olyan kalácsféle, kenyér helyett eszik: só és kicsi olaj van benne. Ez így szokás, így láttam anyámnál. Legelőször, mikor kezdet mosnak, mondanak egy imát, és akkor mindenkinek vágnak le egy kicsi kalácsot, mézbe mártották, és mindenki kap egy darabot, hogy az egész év édes legyen [*Ez tehát Ros Hásáná ünnepén volt. – A szerk.*]. Utána egy csomó aprósüteményt tálaltam fel, ilyen kavart dolgot, poronyót, és likőr és pálinka volt. Akkor utána kocsonyás hal, tíz kilóból csináltam, de mindenki csak akkor evett kocsonyás halat, mikor idejött hozzám. Utána jött a töltött káposzta kóser marhahúsból és finom házi bor, ez így szokás. Mikor hozták a hitközséghez a húst, akkor

vettem, és abból csináltam. Utána kávé, van egy nagyon szép német porcelán kávékészletem, és abban szolgáltam fel, azután két-három tortaféle, különböző krémekből.

Szegény Grün Laci, hogy szerette [A Centropa készített interjút Grün Lászlóval. – A szerk.]. Rita, a felesége azt mondta: „Ez a Laci kedvence, te olyan finomra csinálod, de nekem sosem sikerül így.” Rita nagyon ügyes volt, mindig felugrott, és segített. Egyedül készítettem az ebédet [az otthoni vendégségekhez], több napon keresztül, de volt, amikor hívtam utolsó nap segítséget.

Ünnepekkor sokszor jött Rosen rabbi [lásd: Moses Rosen] Bukarestből a feleségével együtt. Egy úrinő volt. Ő is ügyvéd volt civilben, mind Rosen úr, így ismerkedtek meg. Mindig repülővel jöttek, és én fogadtam a repülőtéren virággal. De volt, amikor a felesége jött repülővel Bukarestből, és a férje jött Moldovából kocsival. Legtöbbször továbbmentek Kolozsvárra, de amikor itt laktak, akkor a Continental Szállóban voltak, az volt akkor a legelegánsabb. És akkor ott egy termet vettünk ki, és terítettünk, és teát, kávét, szardíniát, sajtot, maszlinát [olajbogyót], kenyeret, olyan dolgokat ettek.

Esküvők mikor voltak a templomban, akkor először a zsinagógában, a kicsi teremben, ahol most a széderestét tartják, van egy fotel, és szépen letakartuk, vittem itthonról szőnyeget, azt tettem eléje, és ott ült a fotelben a menyasszony. Egy kicsi, alacsony rabbi volt, azt hiszem, Kolozsvárról jött, és ott bent megeskette a fiatalokat. És akkor onnan átmentek a rabbival a templomba, a nagyterembe, és ott volt a hüpe csinálva: négy oszlopból áll, amit négy fiú tartott. Az utolsó esküvő, amire emlékszem, hogy itt, [Maros]Vásárhelyen volt, úgy tudom, hogy a Scheiner Aladáré volt, mikor a felesége meghalt, és utána elvette Mestitz Jucit [Scheiner Júlia]. Szintén jött egy sakter. És nem a templomban, hanem ott, a kicsi teremben csinálták, és megkértek, hogy csináljam meg a tésztákat.

Még keresztelőt [Természetesen nem keresztelő volt, hanem körülmetélés. – A szerk.] is csináltunk. Jött egyszer egy egyetemista fiú, hogy született egy baba, és szeretné megkeresztelni. Itt voltak egyetemen, nem idevalósiak voltak, azt hiszem, moldovaiak voltak. Már nem emlékszem, hogy hívják őket, és arra se, hogy mikor volt. Másképp nem ismertem őket, csak bejöttek a hitközséghez. Beszélgettünk, odajutottunk, hogy nem kereszteljük-e meg. Dehogynem. Minden ilyen dolgot, azt megcsináltam. Elvállaltam, a nagyteremben tartották a brít milát, a körülmetélést. Jött valaki máshonnan, már nem emlékszem, ki volt, és az csinálta. Miután befejezték az egyetemet, kivándoroltak Kanadába, sokáig leveleztünk, mert a keresztelő után is meghívtam őket ebédre is, nem is egyszer.

Minden évben mentem kezelésre, mindig ahová Lax Imre, a doktor küldött. Olăneșt-en voltam ivókúrárn, mert vesekövem volt, Félixen [Félix-fürdőn] voltam párszor, de mint magánszemély. A szakszervezettől voltunk egyszer jeggyel [beutalóval] az urammal Sinaián és egyszer Kovásznán, a cukrosoktól. Minden évben Imréék Tusnádra mentek, és akkor mindig velük mentem. Beri [Saubert Bernát] és Mária, a felesége is mindig együtt voltak velünk. Az ottani klinikán egy hónapra vállalta, hogy ott röntgenezzék Lax doktor, és így a családját ott tudta tartani egy hónapot. Jó barátságban voltunk a doktor családjával, ott is laktam, abban a villában, ahol ők, és szemben velük volt egy egyágyas szoba, és ha nem volt üres, akkor velük egy szobában aludtam. Amíg a férjem dolgozott, csak én mentem. A férjem pedig évekig jeggyel ment Buziașra a szívével.

1957-ben mi is feliratkoztunk Izraelbe, de nem engedték el az uramat, másodszor aztán nem is próbálkoztunk elmenni, akkor már nem volt semmi értelme. Háromszor voltam Izraelben. Először

1969-ben voltam, Marcival, a sógorommal mentem akkor együtt, mert nem engedtek a férjemmel. Mivel nekünk nem volt gyerekünk, mindig a fia volt a miénk. Mikor elment Andris, azt mondta az uram: „Mikor lehet menni, te leszel az első, akit meglátogatunk.” Mikor én hazajöttem, akkor elintéztem a papírokat, és 1970-ben elküldtem a férjemet. Mikor például én Izraelben voltam, és az uram kellett menjen Görögországba, hogy vegyen át valami árut, nem engedték őt, kellett küldjön mást, mert gondolták, hogy átjön Izraelbe. Másodszor 1977-ben voltam az apámmal, mielőtt meghalt volna, egy évvel az előtt voltunk. Smil, a testvére még élt, ő fiatalabb volt, mint apám, de Mojse már meg volt halva. A férjemmel, csak mikor nyugdíjba ment, 1980-ban, akkor engedtek együtt. Kirándulni mentünk, hogy az uram is lássa Izraelt.

A férjem halála után nem vállaltam tovább a hitközségi feladatokat. Sokáig beteg voltam, és most már nem tudom elhagyni a házat, segítségem van a háztartásban és a napi teendőkhöz, a hitközségtől is kapok kisegítő személyt. A harmincéves hitközségi tevékenységemért a bukaresti Zsidó Federációtól anyagi támogatást kapok, és ugyancsak kapom a Claims [lásd: Claims Conference] német segítséget is.